

शाकुन्तल महाकाव्यमा प्रबन्ध वक्रता

डी. पी. भट्टराई

सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययनपत्र वक्रोक्ति सिद्धान्तको छैठौं भेद प्रबन्ध वक्रताका आनुषङ्गिक फल वक्रता, नामकरण वक्रता र कथासाम्य वक्रताका आधारमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको शाकुन्तल महाकाव्यको विश्लेषण गर्ने क्रममा तयार पारिएको हो । वक्रोक्ति सिद्धान्त कुन्तकद्वारा प्रतिपादित पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त हो । यहाँ यसै सिद्धान्तको प्रबन्ध वक्रताको सैद्धान्तिक परिचय दिई त्यसकै आधारमा समग्र कृतिको अध्ययन गरी प्रबन्ध वक्रताका दृष्टिले शाकुन्तल महाकाव्य उच्च कोटिको प्रबन्ध काव्य रहेको निष्कर्ष दिइएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आनुषङ्गिक, नामकरण, कथासाम्य

विषयपरिचय

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६) नेपाली साहित्यका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । दश वर्षकै उमेरदेखि कविता कोर्न सुरु गरेका देवकोटाको काव्ययात्राको औपचारिक थालनी भने १९९१ सालमा गोरखापत्र (मङ्सिर १५) मा प्रकाशित 'पूर्णमाको जलाधि' शीर्षकको फुटकर कविताबाट भएको हो । साहित्यका प्रमुख विधाहरू कविता, आख्यान, नाटक, निबन्ध आदि सबैमा कलम चलाएका देवकोटाको उर्वर भूमि भने कविता नै रहेको देखिन्छ । यिनका आधा दर्जन जति महाकाव्य, दुई दर्जनभन्दा बढी खण्डकाव्य र छ सयभन्दा बढी फुटकर कविता उपलब्ध छन् (जोशी, २०४७) । तीन महिनामा शाकुन्तल र दश दिनमा सुलोचना महाकाव्य एवम् एक रातमा कुञ्जिनी खण्डकाव्य रचना गर्ने देवकोटा नेपाली साहित्यमा बहुमुखी प्रतिभाका साथै आशुकावि नै हुन् ।

शाकुन्तल महाकाव्य (२००२) नेपाली साहित्यको पहिलो मौलिक महाकाव्य मानिन्छ । देवकोटाले शाकुन्तलको वक्तव्यमा यसलाई आइसल्यान्डको सर्प जस्तो नेपाली महाकाव्यको अभावको पूर्ति गर्न तीन महिनाको समयावधिमा तयार गरेको बताएका छन् । उनले यसलाई भगीरथको गङ्गा पनि मानेका छन् । योभन्दा पहिले भानुभक्तको रामायण आइसकेको भए पनि विद्वान्हरू यसलाई भवानुवाद मान्दछन् । त्यसैले शाकुन्तल नै नेपालीको पहिलो मौलिक महाकाव्य ठहरिन आउँछ । त्यस्तै देवकोटाभन्दा पूर्व नेपाली साहित्य जगत्मा महाकाव्य अवतरण गराउने अनेकौं प्रयत्नहरू भएका पाइन्छन् तर भगीरथले धरतीमा गङ्गा अवतरण गराए जस्तै देवकोटाले मौलिक महाकाव्यको अवतरण गराएकाले यसको प्रथम हुने श्रेय उनैमाथि जाने देखिन्छ । प्रस्तुत महाकाव्य प्रसिद्ध कथामा आधारित रहेको छ । यहाँ प्रबन्ध वक्रताका आधारमा शाकुन्तल महाकाव्यको सरसरती अध्ययन गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययनपत्रको सैद्धान्तिक पर्याधार कुन्तकद्वारा प्रतिपादित वक्रोक्ति सिद्धान्त हो । कुन्तकका अनुसार शब्द र अर्थ अलङ्कार्य हुन् र तिनलाई अलङ्कृत गर्ने चारुत्वपूर्ण शैलीयुक्त कथनरूप वक्रोक्ति नै दुवै (शब्द र अर्थ)को अलङ्कार हो । यसलाई अभ्र स्पष्ट पाउँ उनले प्रसिद्ध कथनभन्दा भिन्न विचित्र अभिधा अर्थात् वर्णनशैली नै वक्रोक्ति हो, यो आह्लादकारी एवम् चमत्कारपूर्ण हुन्छ (कुन्तक, ५२) भनेका छन् । वक्रोक्तिका मुख्य छ भेद रहेका छन् र ती हुन् - वर्णविन्यास वक्रता, पदपरार्द्ध वक्रता, वाक्य वक्रता, प्रकरण वक्रता र प्रबन्ध वक्रता । यिनका पनि विभिन्न उपभेदहरू रहेका छन् । यहाँ प्रबन्ध वक्रताका आधारमा शाकुन्तल महाकाव्यको अध्ययन गरिने भएकाले त्यसको मात्र परिचय दिइएको छ ।

प्रबन्धले दृश्य वा श्रव्य काव्यको समग्रतालाई बुझाउँछ । कुन्तकका अनुसार प्रबन्ध काव्यको श्रेष्ठरूप तथा कविको यशको मूल आधार हो (कुन्तक, ५४१) । प्रबन्ध वक्रताका पनि मुख्य छ भेद छन्, यहाँ तीमध्ये महाकाव्यमा उपलब्ध आनुषङ्गिक फल वक्रता, नामकरण वक्रता र कथासाम्य वक्रताका आधारमा मात्र शाकुन्तल महाकाव्यको अध्ययन गरिएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा आनुषङ्गिक फल वक्रता

नायकद्वारा अनेक फल प्राप्त गर्नुलाई आनुषङ्गिक फल वक्रता भनिन्छ । कुशल कविद्वारा नायकलाई मँलतः कुनै एक फलविशेष प्राप्तिका लागि तत्पर देखाई क्रमशः यस्तो अवस्थाको सृष्टि गरिन्छ, जहाँ ऊ अनेक स्पृहणीय फल प्राप्त गर्न पुग्दछ । यसबाट काव्यमा अपूर्व चमत्कारको सृजना हुन्छ (कुन्तक ५३५) । कुनै विशिष्ट उद्देश्यका साथ अघि बढिरहेको नायकले आफ्नै बुद्धि र क्षमताको कारण अन्य फल पनि प्राप्त गर्दछ, जसले गर्दा उसको महिमा बढ्छ । कुन्तकले नागानन्दको जीमँतवाहनको उदाहरण दिएका छन् । जीमँतवाहन पितृसेवाका लागि वनमा गएको हुन्छ, त्यहाँ उसको गन्धर्व कन्या मलयवतीसँग प्रेम भई विवाह हुन्छ । फेरि उसले शङ्खचँड नागको रक्षाका लागि जीवन उत्सर्ग गर्दछ र नागकुलको रक्षा गर्दछ । यसरी नायकलाई पितृभक्तिका साथ प्रेम तथा लोककल्याणको सुख पनि सँगै प्राप्त हुन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा विद्यमान आनुषङ्गिक फल वक्रता नायक दुष्यन्तको चरित्रमा पाइन्छ । यसको पुष्टि तल गरिएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यका नायक राजा दुष्यन्त हुन् । यिनी सिकार गर्न वनमा निस्केका थिए । त्यहाँ अकस्मात् अप्सरापुत्री शकुन्तलासँग ती दुवैका बिच प्रेम भई तिनको गान्धर्व विवाह सम्पन्न हुन्छ । सिकार गर्ने उद्देश्यले हिँडेका दुष्यन्तलाई पत्नीका रूपमा अत्यन्तै रूपवती शकुन्तला प्राप्त हुन्छिन् । त्यसैले यहाँ आनुषङ्गिक फल वक्रताको सृष्टि भएको पाइन्छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा यस वक्रताको सृष्टि सुदृढ रूपमा भएको कुरा तलका उदाहरणबाट प्रस्ट हुन्छ :

उदाहरण - १

छुटे सबै पदाति ती, पछाडि अश्व पर्दछन्

सवेग अश्व चार छन् रथाधिरूढ बद्धदछन् ।
विशाल वृक्ष छन् त्यहाँ उमेरमा शताधिक
हजार वृष्टि आँधिका हजार पङ्ख वादक ॥ (११ : १)

उदाहरण - २

“धन्य ती कर” भनी अभागका हात सुन्दर सुरेख हेर्दछन्
ती सहस्र समरादिका जयी जो बने सहजमा त्यहाँ वश ॥ (१२ : ३८)

उदाहरण - ३

सदय देव यहाँ अरुणोदय - सरि सवार हुँदो वनवारिमा ।
पयरकष्ट गरीकन आसन लिनुहवस् कुशाको प्रिय शासन ॥ (१२ : ६७)

उदाहरण - ४

दोटैका मनमा पस्यो प्रथम त्यो जाँदँ छ जो कोयली
हाँगाबीच वसन्तको कुसुमको बोल्दो नयाँ प्रश्न भैं ।
‘को होला कुन यो महापुरुष हो’ भन्थिन् उता सुन्दरी
‘को होलिन् कुन हुन् परी ? ऋषिसुता हैनन्’ उनी भन्दछन् ॥ (१२ : ७२)

उदाहरण १ का अनुसार पैदल यात्री, सिपाही आदि सबैलाई पछाडि पारी दुष्यन्तको रथ निकै वेगका साथ अगाडि बद्धदछ । वन्य जन्तुको सिकार गरी मनोरञ्जन गर्नु राजा महाराजाहरूको परम्परा नै रहेको पाइन्छ । यहाँ पनि राजा दुष्यन्त मनोरञ्जनका लागि सिकार गर्न निस्केका हुन् ।

मृगको पिछा गर्दै जाँदा दुष्यन्तको कण्व शिष्यहरूसँग जम्काभेट हुन्छ र तिनीहरूले यो आश्रमको मृग हो भन्दै वाण प्रहार गर्नबाट रोक्दछन् र उनलाई आश्रममा आउन निम्ता पनि दिन्छन् (११ : २३) ।

उदाहरण २, ३ र ४ का अनुसार शिष्यहरूको निमन्त्रणालाई स्वीकार गर्दै कण्व ऋषिको दर्शन गर्ने मनसाय राखी आश्रममा प्रवेश गरेका दुष्यन्तको दृष्टि बिरुवामा जल सिञ्चन गर्दै गरेका तीन युवतीहरूमाथि पर्दछ र ती मध्येकी शकुन्तलाको रूप लावण्यबाट दुष्यन्त निकै प्रभावित हुन्छन् । आश्रममा आएका राजालाई शकुन्तलाले कुशासन टक्याई स्वागत गर्दछिन् । दुबै जना एक अर्काको रूप र आकर्षक व्यक्तित्व देखी मोहित हुन्छन् र दुबैका मनमा ‘को होला ?’ भन्ने कुतँहल जाग्दछ ।

आफ्ना सेनालाई फिर्ता गरी दुष्यन्त त्यहीं बस्न थाल्दछन् । यसपछिको दुष्यन्त शकुन्तलाको प्रणय प्रसङ्गलाई तलका श्लोकमा चित्रण गरिएको देखिन्छ :

उदाहरण - १

अहो गजब भाग्य हो हृदयबीच राजा हुनु
त्रिलोकपति ताज भैं यति कुरा सुनी पाउँछु ।
भनी, नृपति भन्दछन् मनमनै लुकेका त्यहाँ
यही समय ठिक्क भो अब म जान्छु ती सामुमा ॥ (१५ : १६९)

उदाहरण - २

यति भनी हिँडे सब सखीहरू
तब शकुन्तला हुन गइन् त्यहाँ ।
नृपतिसामुमा 'अब म के गरूँ ।'
यस छिनै भरी पालुवाहरू
कर सरी गरी भन्दथ्यो तरु ॥ (१५ : १७८)

उदाहरण - ३

आज्ञा के छ मलाई हे मृदुमुखी के काम नै लायक
पृथ्वीमा छ कि स्वर्गमा छ भनिद्यौ केही नमानी धक ।
इन्द्रैलाई जितेर स्वर्ग सब नै यी पाउ राखीकन
'तिम्रो दास' म भन्न पाउँछु कतै हे विश्व जित्ने धन ॥ (१५ : १८०)

माथिका उदाहरण १, २ र ३ का अनुसार शकुन्तलाको मोहिनी रूपबाट लट्ठ बनेका दुष्यन्तले आफैं मुनिहरूको आश्रममै बस्ने निर्णय गरेकाले सबै जनालाई घर जाओ भनी आदेश दिएको (१३ : ५), राजाको आदेश पाएपछि सबै अनुचरहरू रामका भक्त जस्तै गरी घरतिर फर्केको (१३ : २६) र वन्य जन्तुको सिकार गर्न आएका राजा आफैं सुन्दरीको मोहिनी रूपको सिकार हुन पुगेको, शकुन्तलाले पनि आफैलाई हृदयदेखि नै चाहन्छिन् भन्ने कुरा चाल पाएपछि दुष्यन्त शकुन्तलासमक्ष प्रकट भएको, सखीहरूले शकुन्तलाको मनको कुरा बुझी एकलै छाडी गएपछि राजा दुष्यन्त र सुन्दरी शकुन्तला प्रेमालाप गर्न थालेको र शकुन्तलालाई पाउन दुष्यन्त आफैं दास समेत बन्न तयार रहेको कुरा शकुन्तला समक्ष बताएको अनि शकुन्तलाबाट पनि मौन स्वीकृति मिलेको जुन कथानकीय घटनाक्रमको बुनोट यस महाकाव्यमा गरिएको छ त्यसले यसको आनुषङ्गिक फल वक्रताको सृजना गर्नामा उल्लेख्य भूमिका खेलेको छ ।

यहाँ दुष्यन्त र शकुन्तलाको गान्धर्व विवाह सम्पन्न भएको कुराको वर्णन गरिएको छ :

उदाहरण - १

नालासमान दुई मिल्न लिएर इच्छा
मिल्थे हरा विपिनमा विधुका अगाडि ।
पीर्यँषका किरणले जल जिन्दगीको
मीठो गराउन बराबर फँलनेर ॥ (१६ : २०)

उदाहरण - २

यस्तो ढङ्ग भयो बिहा विपिनका राजा बने सँर्य भैं
मानो लाज बनेर बादल उषा जस्ती बनिन् ती बधैं ।
छोटो रङ्ग गुलाबकी सरसरी आएर वैलीकन
घुम्टीले मुख ढाकिएर दिलमा आनन्द मात्रै बनी ॥ (१६ : ३४)

माथिका उदाहरण १ र २ मा दुई विपरीत दिशाबाट बढ्दै आएका नाला एक ठाउँमा आई मिले जस्तै गरी दुष्यन्त र शकुन्तला चाँदनी रातको समयमा एकान्त स्थलमा भेट्न थाल्दछन् । दुबै बिचको प्रेम सम्बन्ध प्रगाढ भएर आउँछ । केही समयपछि सबैको सहमतिमा गान्धर्व विवाह गर्ने निर्णय भए लगत्तै वनमा भव्य तरिकाले विवाह सम्पन्न हुन्छ । दुबै पतिपत्नीको नातामा बाँधिन्छन् ।

यसरी मनोरञ्जनका निमित्त सिकार गर्ने उद्देश्यले वनमा गएका दुष्यन्तको भेट शकुन्तलासँग हुनपुग्छ । शकुन्तलासँग प्रेम र विवाह गरी उनलाई पत्नीका रूपमा पाउँछन् । यहाँ एउटा फलप्राप्तिका निमित्त हिँडेका नायकलाई सिकारको मनोरञ्जन र पत्नी दुबै फल प्राप्त भएकाले आनुषङ्गिक फल वक्रताको सृजना भएको पाइन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा नामकरण वक्रता

प्रधान कथालाई द्योतन गर्ने नामकरणबाट पनि काव्यमा अपूर्व सौन्दर्यको उत्पत्ति भई प्रबन्ध वक्रताको सृष्टि हुन्छ (कुन्तक ५३६) । कुशल कवि कथा विधानमा त चमत्कार उत्पन्न गर्छन् नै र कहिलेकाहीँ काव्यको नामकरणबाट सम्पूर्ण काव्यको रहस्य नै प्रकट गरेर पनि काव्यलाई अपूर्व चमत्कारी तुल्याउँछन् । प्रायः कविहरू काव्यको नामकरणबाट नै मुख्य प्रतिपाद्य विषयको अधिकाधिक बोध होस् भन्ने कुरामा सचेत रहन्छन् । कुनै पनि कृतिको औचित्यपूर्ण एवम् सार्थक शीर्षक भएमा नै नामकरण वक्रताको सृजना हुन्छ ।

नायक वा नायिकाको नामबाट काव्यको नामकरण गर्ने परम्परा प्राचीन कालदेखि नै चल्दै आएको पाइन्छ । विश्वनाथले महाकाव्यको नामकरण कवि, नायक वा कथावस्तुका आधारमा गर्न सकिने (२२५) कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस शाकुन्तल महाकाव्यको नामकरण महाकाव्यकी मुख्य चरित्र शकुन्तलाको नामसँग जोडेर गरिएको देखिन्छ । यो महाकाव्य शकुन्तलाको जीवनगाथासँग सम्बद्ध रहेको छ । यसमा कविले शकुन्तलाको जन्मोत्पत्ति र बाल्यकाल, किशोरी अवस्था र यौवनकाल, दुष्यन्तसँगको प्रेम र विवाह, वियोग र पुनर्मिलन आदिका बारेमा वर्णन गर्दै शकुन्तलालाई नै केन्द्रबिन्दु बनाई कथानकलाई अगाडि बढाएको हुँदा महाकाव्यको शीर्षक उपयुक्त र सान्दर्भिक देखिन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको प्रारम्भ विश्वामित्र र मेनकाको दाम्पत्य जीवनबाट गरिए पनि यसको सम्बन्ध शाकुन्तलाको जन्मसँग जोडिएको छ । यो प्रसङ्ग द्वितीय सर्गदेखि पञ्चम सर्गसम्म विस्तारित भएको छ । मेनकाको कोखबाट जन्मिएकी शाकुन्तलाको लालन पालन कण्व आश्रममा भएको छ र यिनको बाल्यकालको वर्णन षष्ठ सर्गदेखि सप्तम सर्गसम्म, किशोरी अवस्था र यौनवकालको वर्णन अष्टम सर्गदेखि नवम सर्गसम्म, दुष्यन्तसँगको प्रेम र विवाहको वर्णन द्वादश सर्गदेखि षोडश सर्गसम्म, वियोग र विरही अवस्थाको वर्णन सप्तदश सर्गदेखि एकविंशति सर्गसम्म गरिएको छ । चतुर्विंशति सर्गमा गए मात्र यिनको दुष्यन्तसँग पुनर्मिलन भएको छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको नामकरण अर्थात् शीर्षक विधान कवि देवकोटाले महाकाव्यकी नायिका शाकुन्तलासँग जोडेर राखेको देखिन्छ । शाकुन्तल 'शाकुन्त' शब्दबाट व्युत्पन्न भएको हो । 'शाकुन्त' शब्दको अर्थ आकाशमा स्वतन्त्र विचरण गर्ने पक्षी वा चरो हुन्छ । शाकुन्तलको व्युत्पत्ति 'शाकुन्तलाया अपत्यं पुमान्' र 'शाकुन्तलामधीकृत्य कृतः ग्रन्थ इति वा' भनी गरिएको पाइन्छ (बराल, तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश ७९५) । पहिलो व्युत्पत्ति अनुसार शाकुन्तलको अर्थ शाकुन्तलाको पुत्र 'भरत' हुन्छ, र यो भरतको मातृपरक नाम हो । दोस्रो व्युत्पत्ति अनुसार शाकुन्तलालाई मुख्य आधार बनाई लेखिएको ग्रन्थ भन्ने हुन्छ । पहिलो व्युत्पत्ति अनुसार 'शाकुन्तल' महाकाव्यको नामकरणमा सङ्गीति देखिँदैन किनभने यस महाकाव्यमा शाकुन्तलाका पुत्र भरतको बारेमा २४ औँ सर्गमा बाहेक कतै पनि चर्चा पाइँदैन र महाकाव्यको उद्देश्य पनि भरतको चरित्र वर्णन गर्नु रहेको देखिँदैन । यस शाकुन्तल महाकाव्यकी नायिका शाकुन्तला रहेकी महाकाव्यको केन्द्रविन्दु पनि शाकुन्तलालाई नै बनाइएको र शाकुन्तलालाई नै केन्द्रविन्दु मानेर महाकाव्यको कथावस्तु विस्तार गरिएको हुँदा उपर्युक्त 'शाकुन्तलालाई मुख्य आधार बनाई लेखिएको ग्रन्थ' भन्ने दोस्रो व्युत्पत्तिसँग यस महाकाव्यको नामकरण औचित्यपूर्ण र सान्दर्भिक देखिन्छ । नायिका शाकुन्तला प्रकृतिको काखमा जन्मिएकी, ऋषि आश्रममा हुर्किएकी र कुनै छलकपट तथा धुत्याइँ नभएकी, वनकी चरी वनमै रमाउँछे भने जस्तै अत्यन्तै सरल एवम् प्राकृतिक स्वभाव भएकी हुनाले उनको नाम सार्थक र लाक्षणिक देखिन्छ ।

यहाँ तल शाकुन्तलाको जीवनसँग सम्बद्ध मुख्य मुख्य घटनाहरूलाई सङ्क्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ; जसले शाकुन्तल महाकाव्यको नामकरणलाई पुष्टि गर्दछ ।

शाकुन्तला विश्वामित्र ऋषि र अप्सरा मेनकाको गर्भबाट जन्मेकी हुन् (५ : १२) । उनी जन्मिएपछि बाबु विश्वामित्र पुनः तपस्याका लागि तपोवनतर्फ प्रस्थान गर्दछन् भने मेनका पनि शिशु शाकुन्तलालाई कण्व ऋषिको आश्रम नजिकै वनमा छाडेर स्वर्ग तर्फ प्रस्थान गर्दछिन् (५ : ३३) । प्रातस्नान गरी फर्किँदै गरेका कण्व ऋषिले रुँदै गरेकी शिशु शाकुन्तलालाई देख्छन् र टपक्क उठाई काँधमा बोकेर आश्रममा ल्याई पत्नी गौतमीलाई जिम्मा लगाउँछन् (६ : ३५-४०) । तिनको नामकरण गौतमीले 'शाकुन्तला' भनी गर्दछिन् (६ : ५०) । शाकुन्तलाको बाल्यकाल ऋषि आश्रममा सखीहरू चारु, अनसँया र प्रियम्बदाका साथमा हाँसखेल गरी बित्छ (७ : ४६) । शाकुन्तला तरुनी हुन्छिन् (९ : २५) र उनको रूप लावण्य निकै सुन्दर र आकर्षक हुन्छ (१२ : २४) । सिकार खेल्दै आएका राजा दुष्यन्तसँग यिनको भेट हुन्छ (१२ : ६७) । यी दुवै जना एक अर्काप्रति मोहित हुन्छन् (१२ : ७२) । उनीहरू एक अर्कासँग मिल्नका लागि निकै आतुर हुन्छन् र प्रेमको रापमा पिर्लिसन थाल्छन् (१५ : १५४) । अचानक एक दिन दुष्यन्त र शाकुन्तलाका बिच एकान्तमा भेटवार्ता हुन्छ । दुष्यन्त शाकुन्तलालाई विवाहको प्रस्ताव गर्दछन् (१५ : १७८ - १८४) । सखीहरूको मद्दतमा यी दुई बिच गान्धर्व विवाह सम्पन्न हुन्छ (१६ : ३४) । केही दिन सँगै बसेपछि राजा दुष्यन्त राज्यमाथि शत्रुको हमला हुँदै छ

भन्ने खबर पाई शकुन्तलालाई पछि लिन आउने वाचा सहित औँठी चिनो दिई त्यहाँबाट बिदा हुन्छन् । पतिवियोगको पीडामा परेकी शकुन्तलाले आश्रममा आएका दुर्वासालाई देखाइदिनन् र बोलाएको पनि सुन्दैनन् । ऋद्ध बनेका ऋषिले शकुन्तलालाई - तँ जसलाई सम्भेर बसेकी छस्, त्यसले तँलाई बिर्सोस् भनी शाप दिन्छन् (१७ : ३४) । शकुन्तलाका सखीहरूले धेरै अनुनय विनय गरेपछि ऋषिले कुनै चिनो औँठी देखाउन सकेमा मात्र शाप मुक्त हुने उपाय बताउँछन् (१७ : ४१) । शापका कारण दुष्यन्तले शकुन्तलालाई बिर्सन्छन् । त्यसैले आफ्नै दरबारमा आइपुगेकी पत्नी शकुन्तलालाई चिन्न सक्दैनन् र उनलाई अस्वीकार गर्दछन् (२१ : १५९) । शकुन्तलाले औँठी हराएको हुँदा देखाउन सकिदैनन् । त्यसपछि अपमानित र तिरस्कृत बन्न पुगेकी शकुन्तलालाई माता मेनका आई कश्यप आश्रममा लगी छाड्दछिन् (२१ : २३०) । शकुन्तला गेरु वस्त्रमा कृष्णभक्तिमा समर्पित भई आश्रममै बस्न थाल्दछिन् (२२ : ५६) । त्यहीँ तिनलाई पुत्रोत्पत्ति हुन्छ र तिनै पुत्र भरतका नामले प्रसिद्ध हुन्छन् । दुष्यन्तले किसानबाट आफैँले चिनो स्वरूप शकुन्तलालाई दिएको औँठी प्राप्त गर्दछन् र उनलाई सम्पूर्ण पर्व घटनाको स्मृति हुन्छ र पश्चातापको रापमा पिर्लिसन थाल्छन् । दुष्यन्त इन्द्रको सहयोगका लागि राक्षसहरूसँग युद्ध गर्न स्वर्ग गएका हुन्छन् र त्यहाँ युद्ध जिती फर्किने क्रममा हेमकण्ठ पर्वतस्थित कश्यप आश्रममा प्रवेश गर्दछन् (२४ : १-२) । त्यहीँ आश्रममा नै पुत्र भरतसहित शकुन्तलासँग दुष्यन्तको पुनर्मिलन हुन्छ (२४ : ५१) । तत्पश्चात तिनीहरू कश्यप ऋषिबाट आशीर्वाद लिई आनन्दसँग बस्न थाल्दछन् ।

यसरी सम्पूर्ण महाकाव्यभरि नै प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा शकुन्तलाको उपस्थिति एवम् भूमिका रहेको देखिन्छ । महाकाव्यको सम्पूर्ण कथावस्तु शकुन्तलाकै जीवनगाथामा उनीएको छ । अतः शाकुन्तल महाकाव्यकी मुख्य नायिका शकुन्तला हुन् र यो नायिकाप्रधान महाकाव्य हो । यो शकुन्तलासँग सम्बन्धित महाकाव्य भएकाले यस महाकाव्यको नामकरण महाकाव्योचित तथा वक्रतापूर्ण रहेको हुँदा नामकरण वक्रता सिर्जना भएको देखिन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा कथासाम्य वक्रता

कथाम्रोत एउटै भए पनि भिन्न गुण एवम् विलक्षणताका कारण काव्यमा वक्रता सृजना हुन्छ (कुन्तक ५३८) । कविको दृष्टि एवम् रुचि भिन्न र विचित्र हुने भएकाले तिनीहरू एउटै कथानकलाई पनि भिन्न भिन्न रूपमा प्रस्तुत गर्न सफल हुन्छन् । रामायण, महाभारत, देवी भागवत आदि प्राचीन ग्रन्थहरू आधुनिक साहित्यका स्रोत मानिन्छन् । एउटै कथालाई पनि भिन्न रूपमा प्रस्तुत गर्दा कथासाम्य वक्रता सृजना हुन्छ । एउटै मूल कथाको आश्रय लिएर पनि कवि आफ्नो प्रतिभाको चमत्कारबाट विलक्षण प्रबन्ध काव्य सृजना गर्न सफल हुन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यको कथाको मूल स्रोत महाभारत हो । यो महाभारतको आदि पर्व अन्तर्गत 'शकुन्तलोपाख्यान' सँग सम्बन्धित रहेको छ । यसको नीरस कथालाई संस्कृतका महाकवि कालिदासले नाटकीय स्वरूप प्रदान गरेका हुन् । उनको नाटक अभिज्ञान शाकुन्तलम् विश्वसाहित्यमै उत्कृष्ट अमर कृति मानिन्छ । यही अमर कृतिलाई आधार मानी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले शाकुन्तल महाकाव्य सृजना गरेका हुन् ('हीरा' १९) । यसको उल्लेख शाकुन्तल महाकाव्यको प्रथम सर्गको उन्नाइसौँ श्लोकमा यसरी गरिएको छ :

उदाहरण - १

दाढीबाट सफेद व्यास ऋषिको गङ्गा बनेकी कथा

ओर्ली सल्लबल कल्लबलाउन चली पँर्वीय मैदानमा ।

कालीदासकला बनेर रसिली कल्लोलकौतँहला

“पुग्छिन् सागर” भन्नु सत्य छ भने नाघ्लिन् बलौटो यही ॥ (१ : १९)

दुष्यन्त र शकुन्तलाको कथा पद्मपुराणमा पनि पाइन्छ । यसको कथामा महाभारत र अभिज्ञान शाकुन्तलाको मिश्रण पाइन्छ । पद्मपुराणको कथा अभिज्ञान शाकुन्तलबाट लिएर आनै शैलीमा तयार गरिएको हो भन्ने विद्वान्हरूको ठम्याइ छ (हीरा, संस्कृतसाहित्यकोश, २७०) । लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले पनि शाकुन्तल महाकाव्यमा व्यास (महाभारत) र कालीदास (अभिज्ञान शाकुन्तलम्) को नाम उल्लेख गरेका (शाकुन्तल, १ : १९) छन् तर पद्मपुराणको बारेमा कतै पनि सङ्केत गरेका छैनन् । अतः पद्मपुराणको कथासँग शाकुन्तल महाकाव्यको कुनै सम्बन्ध रहेको देखिँदैन ।

यहाँ महाभारत र अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाटकको कथावस्तुसँग नेपाली शाकुन्तल महाकाव्यको कथावस्तुको तुलना गरी त्यसमा के कस्ता भिन्नता एवम् वैशिष्ट्य पाइन्छन् भनी त्यसको अध्ययन तल गरिएको छ ।

(क) महाभारतमा शकुन्तलोपाख्यान

एक पटक चन्द्रवंशी राजा दुष्यन्त सिकार खेल्दै महर्षि कण्वको आश्रम निकट पुग्दछन् । उनी आफ्ना सेनालाई बाहिरै राखी महर्षिको दर्शनका लागि आश्रममा प्रवेश गर्दछन् । ऋषि फलफूल लिन वनातिर गएका हुन्छन् । अतः शकुन्तलाले उनको स्वागत गर्दछिन् । राजा उनलाई देखेबित्तिकै आशक्त हुन्छन् । उनी शकुन्तलाको परिचय लिन्छन् । शकुन्तलाले आफ्नो जन्मवृत्तान्त सुनाउँछिन् । शकुन्तला क्षत्रिय कन्या हुन् भन्ने ज्ञात भएपछि राजाले उनीसँग गान्धर्व विवाहको प्रस्ताव गर्दछन् । उनले आफ्नो सन्तान राज्यको उत्तराधिकारी हुने सर्तमा विवाह प्रस्ताव स्विकार्दछिन् । राजा वचनबद्ध भई विवाह गर्दछन् र उनीसँग सहवास गर्दछन् । केही समय त्यहीं बसी सेनालाई लिन पठाउने भनी राजधानी फिर्ता हुन्छन् । ऋषिलाई थाहै नदिइकन विवाह गरेकोमा शापको भयले उनी शकुन्तलालाई लिन सेना पठाउँदैनन् । राजा गइसकेपछि आश्रममा फर्केका ऋषिलाई तपोबलका माध्यमबाट सम्पूर्ण घटनाका बारेमा ज्ञात हुन्छ । उनी त्यस विवाहलाई स्वीकृति प्रदान गर्दछन् र शकुन्तलालाई तिम्रो पुत्र महावीर, महात्मा र सम्राट् हुने छ भनी आशीर्वाद दिन्छन् । शकुन्तलालाई पुत्रप्राप्ति हुन्छ । बालक छ वर्षमै अत्यन्तै बलशाली हुन्छ । ब्याघ्र, सिंह आदि हिंस्रक पशुसँग नडराइकन खेल्न थाल्छ । यस किसिमको पराक्रमलाई देखेर महर्षि कण्वले उसको नाम ‘सर्वदमन’ राख्दछन् । विवाहित पुत्रीलाई अधिक समयसम्म आश्रममा राख्न उपयुक्त नहुने भएकाले ऋषिले शकुन्तलालाई तपस्वीहरूका साथ राजासमक्ष पठाउँछन् । राजाले स्मरण भएर पनि शकुन्तलालाई पहिचान्न अस्वीकार गर्दछन् । राजाको व्यवहारबाट शकुन्तला निकै दुःखी हुन्छिन् । राजालाई सम्झाउने अनेक प्रयत्न गर्दछिन् तर राजाले उनका एउटा कुरा पनि सुन्दैनन् । उनी निराश भई फर्किन लाग्दा अकस्मात् “शकुन्तला तिम्री पत्नी हुन् र ती बालक तिम्रा पुत्र हुन् । यिनलाई रक्षा गर । यो बालक भविष्यमा भरतका नामले प्रख्यात हुनेछ” भन्ने आकाशवाणी हुन्छ । तत्पश्चात् पुरोहित र मन्त्रीहरूको परामर्शमा राजाले

शकुन्तला र सर्वदमनलाई अँगाल्दछन् । सर्वदमनको नाम भरत राखी सबैका सामु आफँलाई सम्पर्ण कुरा ज्ञात भएको तर लोकापवादका डरले आफँ त्यसो गर्न बाध्य भएको कुरा राजाले व्यक्त गर्दछन् । अन्ततः शकुन्तलालाई रानी र भरतलाई युवराज घोषणा गर्दछन् ।

(ख) अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा मूल कथाको परिवर्तन

- (१) महाभारतका अनुसार राजा दुष्यन्त सेनासहित आश्रम पुग्दछन् र सेनालाई बाहिरै राखी आफँ मात्र आश्रममा प्रवेश गर्दछन् तर *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* अनुसार राजा एकलै सारथिका साथमा मृगको पिछा गर्दै आश्रम निकट पुग्दछन् ।
- (२) आश्रमको मृगको पिछा गर्नु, कण्वका शिष्यद्वारा त्यसलाई रोक्नु, तपस्वीहरूद्वारा चक्रवर्ती पुत्र प्राप्त हुने आशीर्वाद दिइनु, आश्रममा आउने निमन्त्रणा दिनु आदि कुरा महाभारतमा पाइँदैनन् ।
- (३) राजाले शकुन्तला र उनका सखीहरू अनुसँया र प्रियंवदाले बिरुवामा पानी सिञ्चन गर्दै गरेको देख्नु र रुखका पछाडिबाट लुकेर उनीहरूले कुराकानी गरेको सुन्नु, शकुन्तलाप्रति आशक्त हुनु, भ्रमरले शकुन्तलालाई दुःख दिनु र शकुन्तलाले सखीहरूलाई पुकार्नु, राजा प्रकट हुनु र बचाउनु आदि घटना कविकृत उद्भावना हुन् ।
- (४) महाभारतमा कण्व ऋषि फल लिन गएका हुन्छन् भने *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* शकुन्तलाको प्रतिकल प्रहको शान्तिका लागि सोमतीर्थको यात्रामा गएका हुन्छन् ।
- (५) महाभारतमा दुष्यन्तको सेना बाहिर बसेको हुन्छ तर *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* पछाडि छुटेको सेना आएर आश्रममा विध्वंस मच्चाउन थाल्दा राजाले त्यसलाई रोक्दछन् ।
- (६) महाभारतमा शकुन्तला आफ्नो जन्मवृत्तान्त आफँ भन्छन् तर *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* सखीहरू अनसँया र प्रियंवदाले भन्छन् ।
- (७) महाभारतमा शकुन्तलाले विवाहको लागि आफ्नो छोरो राज्यको उत्तराधिकारी हुने सर्त राख्छन् भने *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* गान्धर्व विवाहका लागि कार्यकारणको शृङ्खलाबाटै घटनालाई परिपाक अवस्थामा पुऱ्याइएको छ ।
- (८) महाभारतमा राजा राजधानी फर्किने बेलामा सेना लिन पठाउने मात्र भनिएको छ तर *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* स्मृतिचिह्नस्वरूप औँठी दिइएको छ ।
- (९) महाभारतमा बालक छ वर्षको भएपछि शकुन्तलालाई दुष्यन्तकहाँ पठाइन्छ भने *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* शकुन्तला गर्भवती भएको कुरा ज्ञात भएपछि नै पठाइन्छ र पछि कश्यप आश्रममा बालकको जन्म हुन्छ ।
- (१०) महाभारतमा ऋषिको भयका कारण दुष्यन्त शकुन्तलालाई लिन कसैलाई पठाउँदैनन् भने *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* शापको प्रभावका कारण जाँदैनन् ।
- (११) महाभारतमा शकुन्तलालाई छोड्न शिष्य मात्र जान्छन् भने *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* शिष्यहरूका साथमा कण्वकी धर्मभगिनी गौतमी पनि जान्छन् ।
- (१२) महाभारतमा लोकापवादका कारण राजाले चिनेर पनि शकुन्तलालाई अस्वीकार गर्दछन् तर *अभिज्ञान शाकुन्तलमूमा* शकुन्तलालाई दुर्वासा ऋषिको शापका कारण उनलाई बिर्सेकाले अस्वीकार गर्दछन् ।

(१३) महाभारतमा आकाशवाणी भएपछि राजाले शकुन्तलालाई स्विकार्दछन् भने अभिज्ञान शाकुन्तलम्मा औंठी प्राप्त गरेपछि शकुन्तलाको शापमोचन भएकाले राजालाई स्मृति हुन्छ र स्वर्गबाट युद्धमा सहभागी भई फर्किने क्रममा हेमकुट पर्वतस्थित कश्यप आश्रममा मिलन हुन्छ ।

अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाटकमा मौलिक कल्पनाद्वारा महाभारत को नीरस कथालाई सरस एवम् स्वाभाविक तुल्याइएको छ । दुर्वासाको शाप, औंठी चिनो, देवदानवको युद्धमा देवताहरूको सहयोगार्थ दुष्यन्तको स्वर्गप्रस्थान, नवीन पात्रहरूको सृजना आदि कविकल्पित घटना हुन् । यिनले नाटकमा नयाँ मोड ल्याएका छन् । दुर्वासाको शाप वृत्तान्तले नायकको चरित्रलाई कलङ्कित हुनबाट बचाएको छ । सम्पूर्ण कथा औंठीको केन्द्रविन्दुमा आधारित छ । यसले औंठीरूपी अभिज्ञानको महत्त्वलाई बढाएको छ । विदूषकको कल्पना अत्यन्त रोचक र आह्लादकारी छ ।

(ग) शाकुन्तल महाकाव्यमा मौलिक कल्पना

शाकुन्तल महाकाव्यको कथाको उद्गम स्रोत महाभारत हो र यो अभिज्ञान शाकुन्तलम् हुँदै प्रस्तुत महाकाव्यमा प्रविष्ट गरेको देखिन्छ । कालिदासले 'महाभारत' को शकुन्तलोपाख्यानको कथालाई आधार बनाई अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाटकको सृजना गरे भने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले त्यही अभिज्ञान शाकुन्तलम् लाई आधार बनाएर शाकुन्तल महाकाव्यको सृजना गरे । त्यसैले यी दुबैको कथा प्रख्यात रहेको छ । शाकुन्तल महाकाव्यमा वर्णित धेरै कुराहरू अभिज्ञान शाकुन्तलम् सँग साम्य राख्दछन् तापनि यसको प्रस्तुति, विषय तथा शैलीमा पर्याप्त मात्रामा भिन्नता एवम् मौलिकता पाइन्छ । शाकुन्तल महाकाव्यमा पाइने मौलिकताका बुँदालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

- (१) अभिज्ञान शाकुन्तलम् सात अङ्कमा रचित संवादात्मक शैली प्रयोग गरिएको नाट्य कृति हो भने शाकुन्तल चौबिस सर्गमा संरचित वर्णनात्मक शैली प्रयोग गरिएको बृहत् आयामको महाकाव्य हो ।
- (२) अभिज्ञान शाकुन्तलम् को प्रारम्भ दुष्यन्तको सिकारयात्राबाट भएको छ तर शाकुन्तल महाकाव्यको प्रारम्भ विश्वामित्र-मेनकाको प्रेमप्रसङ्गबाट भएको छ । यसमा भौतिक सुख सुविधाबाट विरक्तिएका विश्वामित्र तपस्यामा लीन भएको बखतमा स्वर्गबाट इन्द्रद्वारा पठाइएकी अप्सरा मेनकाद्वारा तपस्या भङ्ग गराई दाम्पत्य जीवन सुरु गरेको र शकुन्तलाको जन्म भएको कथाको विस्तृत वर्णन गरिएको छ । यसको विस्तार प्रथम सर्गदेखि पञ्चम सर्गसम्म भएको छ ।
- (३) अभिज्ञान शाकुन्तलम् मा शकुन्तला यौवनावस्थामा देखा परेकी छिन् भने शाकुन्तल महाकाव्यमा उनी शिशु र किशोरीका रूपमा समेत प्रस्तुत भएकी छिन् । उनको बाल्यकाल कण्व आश्रम, गोदावरीको वन र मालिनी नदीको तटमा सखीहरूसँग हाँसखेल गरी बितेको वर्णन गरिएको छ र यसको विस्तार दशम सर्गसम्म भएको छ ।
- (४) अभिज्ञान शाकुन्तलम् मा गौतमी धर्मभगिनीका रूपमा चित्रित छिन् भने शाकुन्तल महाकाव्यमा कण्वपत्नीका रूपमा चित्रित छिन् ।
- (५) अभिज्ञान शाकुन्तलम् मा गान्धर्व विवाहको सङ्केत मात्र गरिएको छ भने शाकुन्तल महाकाव्यमा आलङ्कारिक रूपमा विवाहको भव्य वर्णन गरिएको छ । यसले महाकाव्यको गरिमालाई बढाएको छ ।
- (६) अभिज्ञान शाकुन्तलम् मा दुष्यन्त विनाकारण शकुन्तलालाई त्यहीँ छाडी राजधानी प्रस्थान गर्दछन् भने शाकुन्तल महाकाव्यमा राज्यमाथि शत्रुको हमला हुँदै छ भन्ने खबर आएपछि मात्र जान्छन् । यसले दुष्यन्तको चरित्रलाई

उत्कर्षमा पुन्याएको छ ।

- (७) *अभिज्ञान शाकुन्तलम्* मा शकुन्तलाको बिदाइमा कण्वले मात्र उपदेश दिन्छन् भने *शाकुन्तल* मा गौतमीले पनि दिन्छन् । एउटी छोरीले पतिका घरमा गई पँरा गर्नुपर्ने कर्तव्यका बारेमा जित ज्ञान आमालाई हुन्छ, त्यति बाबुलाई हुँदैन । त्यसैले यहाँ कविले नारीधर्मका बारेमा गौतमीबाट अर्ती उपदेश दिन लगाई विषयको महत्त्वलाई बढाएका छन् ।
- (८) *अभिज्ञान शाकुन्तलम्* मा चिनो औँठी शकुन्तलाको हातबाट शचीतीर्थमा खस्छ र त्यसलाई माभीले फेला पारी बेच लाग्दा पक्राउ पर्छ र राजाको हातमा पर्छ तर *शाकुन्तल* महाकाव्यमा तलाउमा स्नान गर्दा खसेको हुन्छ र त्यसलाई किसानकी छोरीले फेला पारेपछि किसान स्वयम् दरबारमा पुन्याउन जान्छ । देवकोटाले यस घटनालाई नेपाली परिवेशमा ढाल्नका लागि माभीको सट्टा किसान पात्रको सृजना गरेको देखिन्छ ।
- (९) *अभिज्ञान शाकुन्तलम्* मा राजाबाट तिरष्कृत शकुन्तलालाई अदृश्य शक्तिले उठाएर लैजान्छ भने *शाकुन्तल* महाकाव्यमा मेनका आई लैजान्छन् । यस परिवर्तनले घटनालाई यथार्थता दिन खोजेको देखिन्छ ।
- (१०) *अभिज्ञान शाकुन्तलम्* मा इन्द्रको भूमिका दुष्यन्तलाई युद्धको सहायताका लागि आमन्त्रण गर्ने राजाका रूपमा मात्र सङ्केत गरिएको छ भने *शाकुन्तल* महाकाव्यमा यिनलाई विश्वामित्रको तपस्या भङ्ग गराउने सामन्ती शोषकका रूपमा र देवदानवका युद्धमा सत्यको पक्षपोषण गर्ने राजाका रूपमा चित्रण गरी द्वैध चरित्र प्रस्तुत गरिएको छ । यसले नेपालका शासकहरूको चरित्रलाई छर्लङ्क पारेको छ ।
- (११) शकुन्तला र गौतमीको डोलीयात्रा, ग्रामीण परिवेश, खेतीपाती, पशुपालन तथा किसानको घरमा वास बस्नु र त्यहाँ उसले गरेको आतिथ्यको वर्णन कविकल्पना हुन् र यी कुरा *अभिज्ञान शाकुन्तलम्* मा पाइँदैनन् । यिनले नेपाली सामाजिक एवम् सांस्कृतिक भ्रलक प्रस्तुत गर्दछन् ।
- (१२) *अभिज्ञान शाकुन्तलम्* मा देव र दानवको युद्धको साङ्केतिक प्रसङ्गलाई *शाकुन्तल* महाकाव्यमा भव्य रूपमा वर्णन गर्दै स्वर्गयात्राको समेत सुन्दर चित्रण गरिएको छ । युद्धमा दुष्यन्तले देखाएको युद्धकौशल र पराक्रमले उनकै चरित्रलाई उत्कर्षमा पुन्याएको छ ।
- (१३) *अभिज्ञान शाकुन्तलम्* मा भन्दा भिन्नै तरिकाले *शाकुन्तल* महाकाव्यमा वन, वन्यजीवन, नदी आदि प्रकृतिको उदात्त चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

अभिज्ञान शाकुन्तलम् को कथासँग *शाकुन्तल* महाकाव्यको तुलना गरी हेर्दा यिनमा पर्याप्त भिन्नताहरू देखिन्छन् । मैलतः *अभिज्ञान शाकुन्तलम्* नाट्य कृति हो भने *शाकुन्तल* महाकाव्यात्मक कृति हो । *शाकुन्तल* महाकाव्य अन्तर्गत रहेका प्रकृति चित्रण, विश्वामित्र-मेनका प्रसङ्ग, युद्धवर्णन, शकुन्तलाको बाल्यकाल र सखीहरूसँगको हाँसखेल र गान्धर्व विवाहको भव्य वर्णन, औँठी प्रसङ्गको परिवर्तन, डोलीयात्रा, किसानको आतिथ्य आदि वर्णन कविकल्पित मौलिक उद्भावना हुन् । यिनलाई यथासम्भव नेपालीपन दिने प्रयत्न गरिएको छ । यी थप प्रसङ्गहरूले कथावस्तुमा नवीनता र मौलिकताको उद्भावना गरेको हुँदा कथासाम्य वक्रताको सृजना भएको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

प्रबन्ध वक्रता वक्रोक्ति सिद्धान्तको छैटौँ भेद हो । यसका छवटा भेद रहेका छन् । आनुषङ्गिक फल वक्रता प्रबन्ध

वक्रताको चौथो भेद हो । यस महाकाव्यमा सिकार खेल्ने उद्देश्यले निस्केका नायक दुष्यन्तले शकुन्तलालाई पत्नीका रूपमा पाउँदा आनुषङ्गिक फल वक्रताको उद्भावना भएको पाइन्छ । नामकरण वक्रता प्रबन्ध वक्रताको पाँचौं भेद हो । शाकुन्तल महाकाव्य शकुन्तलाको जीवनगाथामा केन्द्रित रहेको छ । त्यसैले यो शीर्षक औचित्यपूर्ण र विषय सुहाउँदो रहेको हुँदा नामकरण वक्रताको सृजना भएको देखिन्छ । कथासाम्य वक्रता प्रबन्ध वक्रताको छैटौं भेद हो । शाकुन्तल महाकाव्य 'महाभारत' र अभिज्ञान शाकुन्तलम् मा भएको कथालाई नेपाली परिवेशमा ढालेर नवीनता र मौलिकताको उद्भावनाका साथ प्रस्तुत गरिएको हुँदा कथासाम्य वक्रताको सृजना भएको पाइन्छ ।

यसरी प्रबन्ध वक्रताका आनुषङ्गिक फल वक्रता, नामकरण वक्रता र कथासाम्य वक्रताको प्रयोग शाकुन्तल महाकाव्यमा भएको पाइन्छ । अतः प्रबन्ध वक्रताको प्रयोगका दृष्टिले शाकुन्तल महाकाव्यलाई उच्च कोटिकै महाकाव्य मान्न सकिन्छ ।

शाकुन्तल महाकाव्यमा भेटिने प्रबन्ध वक्रताका उदाहरणहरूलाई अध्ययन गरी हेर्दा प्रबन्ध वक्रताले उक्त महाकाव्यको समाख्यानानात्मकतालाई प्रभावकारी बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । उक्त महाकाव्यमा आंशिक रूपमा प्रयुक्त संवादहरूमा पनि प्रबन्ध वक्रताको चमत्कार भेटिन्छ । यस महाकाव्यका वर्णनकर्ता कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा स्वयम् हुन् र यस महाकाव्यको समाख्यानानात्मकतालाई चमत्कृत तुल्याउन प्रबन्ध वक्रताको उल्लेख्य भूमिका रहेको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

अधिकारी, गंगाप्रसाद. "तरुण तपसी नव्य काव्यमा वक्रोक्ति". अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय. त्रि. वि. २०७३ ।

कालीदास. अभिज्ञान शाकुन्तलम्. (व्या. सुबोधचन्द्र पन्त), वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास. सन् १९७४ ।

कुन्तक. हिन्दीवक्रोक्तिजीवित (सम्पा. नगेन्द्र). दिल्ली : दिल्ली विश्वविद्यालय. सन् १९९५ ।

जोशी, कुमारबहादुर. 'महाकवि देवकोटा र उनका महाकाव्य'. काठमाडौं : सहयोगी प्रकाशन. २०३१ ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद. शाकुन्तल. (दसौं संस्क.) ललितपुर : साभा प्रकाशन. २०६९ ।

बराल, टीकादत्त. तत्सम नेपाली व्युत्पत्ति शब्दकोश. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार. २०६८ ।

भट्टराई, धनपति. "शाकुन्तल महाकाव्यमा वक्रोक्ति". अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय. त्रि. वि. २०७५ ।

विश्वनाथ. साहित्यदर्पण (व्या. शालग्रामशास्त्री), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास. सन् १९७७ ।